УДК: 79.1
DOI 10.33514/1694-7851-2024-4/3-832-840

Закиров У.А.
философия илимдеринин кандидаты, доценттин м.а.
И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети
Бишкек ш.
Uluubek78@gmail.com
Амангелдиев И.А.
магистрант
И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети
Бишкек ш.

КӨЧМӨНДӨРДҮН ЖАШОО БОЛУМУШУНДАГЫ КЫРГЫЗ ИСКУССТВОСУ

Аннотация: Белек Кошоев,Теодор Герцен, Уметов Джумабай, Чокморов Суйменкул ж.б кыргыз сүрөтчүлөрү кандайдыр бир деңгээлдерде көчмөндөрдүн жашоо турмуштук болумуштарын искусствонун графикалык, живопистик ж.а колдонмо жасалга көркөм чыгарма өнөрү багыттарныдагы чыгармачыл эмгектеринде чагылдырып кетишкен. Кыргызстан тарыхта белгилүү болгондой эле жашоо шартына байланыштуу көчмөндөрдүн ж.а малчылардын өлкөсү деп да аталып калган. Мындан жүздөгөн жылдар илгери көчмөндөр жылуу күндөрдүн башталышы менен өлкөнүн тоо этектериндеги ж.а тоолуу аймактарындагы жайлоого көчүү адатына ээ болуу м.н жашап келишкен. Ал эми терең күз келгенде мал өрөөндөргө айдалып, тоолордон көнүмүш чөлдөгү жашоо турмушуна кайтып турушкан. Мына ошол көчмөн жашоо болумушунда көбүнчө төөлөр миграция үчүн пайдаланылган. Төөлөр мыкты жаныбарлар болгондуктан, эң алыскы жайлоолорго жолсуз жете алышчу. Ошол эле учурда көчмөн саякат майрамдык маанайда өтүп, кыргыздар намаз окуп, ырым-жырымдарын жасап, тамак-аштарды жасап, ат чабыш, күрөш, чүкө атыш, эңиш ж.б оюн–зоокторун өткөрүшүп турушчу. Кыргыздардын жайлоодо жашоого болгон каалоосу жүздөгөн жылдар бою Тянь-Шань тоолорунда көчмөн турмушта жашап, салттуу боз үйлөрдү тигип жашап келгени менен түшүндүрүлөт. Кыргыздар толук кандуу отуруктакшан жашоого жалпы жонунуан мурдагы СССРдин тушунда гана өтүшкөн.

Негизги сөздөр: Көчмөндөрүн жашоосу, живопись, графика, колдонмо жасалга искусствосу, көчмөндөр тарыхы, искусствонун тарыхы, педагогика жана искусство, көркөм маданият, көркөм искусство

Закиров У.А.
кандидат философских наук, и.о. доцента
Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева
Бишкек ш.
Uluubek78@gmail.com
Амангельдиев И.А.
аспирант
Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева
г. Бишкек

КЫРГЫЗСКОЕ ИСКУССТВО В БЫТУ КОЧЕВНИКОВ

Аннотация: Кыргызские художники, такие как Белек Кошоев,Теодор Герцен, Уметов Джумабай, Чокморов Суйменкул и др., на определенном уровне отразили жизнь кочевников в своем творчестве в графическом, изобразительном и декоративно-прикладном искусстве. Как известно в истории, Кыргызстан еще называли страной кочевников и скотоводов из-за условий жизни. Сотни лет назад кочевники жили с привычкой переселяться на пастбища в предгорьях и горных районах страны с наступлением теплых дней. Но когда наступила глубокая осень, скот выгнали в долины, и они вернулись к привычной жизни в пустыне с гор. В этом кочевом образе жизни верблюды часто использовались для миграции. Верблюды — превосходные животные и могут без дорог добраться до самых отдаленных пастбищ. При этом кочевье проходило в праздничном настроении, кыргызы молились, совершали обряды, готовили еду, а также устраивали развлечения, такие как скачки, борьба, стрельба в кости, скалолазание и т. д. Стремление кыргызов жить на пастбищах объясняется тем, что они уже сотни лет ведут кочевой образ жизни в горах Тянь-Шаня, строя традиционные серые дома. Переход к полноценной оседлой жизни кыргызский народ совершил только при бывшем СССР.

Ключевые слова: быт кочевников, живопись, графика, декоративно-прикладное искусство, история кочевников, история искусства, педагогика и искусство, художественная культура, изобразительное искусство.

Zakirov U.A.
Candidate of Philosophy, Acting associate professor
Kyrgyz State University named after I. Arabaev
Bishkek c.
Uluubek78@gmail.com
Amangeldiev I.A.
graduate student
Kyrgyz State University named after I. Arabaev
Bishkek c.

KYRGYZ ART IN THE LIFE OF NOMADS

Abstract: Kyrgyz artists such as Belek Koshoev, Theodore Herzen, Umetov Djumabay, Chokmorov Suimenkul and others, at a certain level reflected the life of nomads in their work in graphic, fine and decorative arts. As is known in history, Kyrgyzstan was also called the country of nomads and cattle breeders because of the living conditions. Hundreds of years ago, nomads lived with the habit of moving to pastures in the foothills and mountainous regions of the country with the onset of warm days. But when deep autumn came, the cattle were driven out to the valleys, and they returned to their usual life in the desert from the mountains. In this nomadic way of life, camels were often used for migration. Camels are excellent animals and can reach the most remote pastures without roads. At the same time, the nomadic life was held in a festive mood, the Kyrgyz prayed, performed rituals, cooked food, and also organized entertainment such as horse racing, wrestling, dice shooting, rock climbing, etc. The desire of the Kyrgyz to live on pastures is explained by the fact that they have been leading a nomadic lifestyle in the Tien Shan mountains for hundreds of years, building traditional gray houses. The transition to a full-fledged sedentary life was made by the Kyrgyz people only under the former USSR.

Key words: life of nomads, painting, graphics, decorative and applied arts, history of nomads, history of art, pedagogy and art, artistic culture, fine art.

Кыргызстандын маданияты көчмөн турмуштун күчтүү таасири астында калыптанган. Мындан тышкары, ал Россиянын, Персиянын ж.а Түркиянын маданияттарынын таасири астында болгон, бирок ал абдан өзгөчө ж.а уникалдуу бойдон калган. Кыргыз маданияты м.н жаратылыштын байланышын бардык жерден көрүүгө болот. Мисалы, ошол эле дизайндан баштап музыкага чейин белгилесек болот. Кыргыз маданиятынын эң белгилүү үлгүлөрүнүн бири – «Манас» эпосу – муундан муунга оозеки түрдө өтүп келген укмуштуудай узун поэмасында көркөм сүрөт катары китептерде ж.а адабий тилде чагылышып келүүдө.

“Кыргыздар көчмөн болгондуктан жаратылыш менен тыгыз байланышта жашап келишкен. Турак жайынан баштап кийимине чейин баары аба ырайынын өзгөрүшүнө ж.а жайгашкан жердин өзгөрүшүнө ылайыкташкан. Боз үйлөрдү оңой эле чечип, бир жерден экинчи жерге ташып коюуга болот, аларды кышкысын жылуулап ж.а тескерисинче жайкысын муздаткычсыз салкындатууга болот” [1, 111-320 бб.]. Боз үйдөн көрүнө турган шырдактар менен туш-кийиз (кийиз килем, дубалдагы саймалар) да табигый формалардан шыктанган кубулуштарга ээ болуп турат. Жада калса кийимдер да табигый материалдардан жасалган жана ыңгайлуу, бирок ошол эле учурда кооз болуп турат. “Манас” эпосу – кыргыз маданиятынын эң белгилүү үлгүсү ж.а (мүмкүн) дүйнөдөгү эң узун эпикалык поэма. Ал «Одиссеядан» жыйырма эсе узун. Бул эпос жоокер Манастын окуясын, анын уулу менен небересинин жоруктарын баяндайт. Бул окуяны өзгөчө адамдар, эпостун манасчылары (манасчы) муундан-муунга сактап, кайра айтып келишет. Эпос 1800-жылдары жазылып, биринчи толук варианты 1920-жылдары жарык көргөн. “Манас” көптөгөн тилдерге которулуп, Советтер Союзунда жана чет өлкөлөрдө басылып чыккан.

Боз үйлөр кыргыз маданиятынын эң маанилүү бөлүктөрүнүн бири ж.а да ал жөн эле үй эмес. Алар үй-бүлөнү, жерди ж.а ааламды символдоштуруп, төрөлгөндөн өлгөнгө чейинки жашоонун бардык этаптарын камтыйт. Кыргыз маданиятынын басымдуу бөлүгү,–бул боз үйлөр м.н байланышкан. Ал маанилүү ырым-жырымдардан, кол өнөрчүлүк ж.а салттуу кол өнөрчүлүккө чейин өзүнө камтып турат.

Кыргыз текстильдеринде жаратылыштан шыктанган дизайндар бар. Ал тоолордо ж.а алардын айланасында оңой табыла турган материалдардан жасалган. Андай сулуулуктар айрыкча кийиз ж.а жүн көп кездешет. Ал мотивдердин көбү Кыргызстанда кездешкен тоолорду, дарыяларды, өсүмдүктөрдү ж.а жаныбарларды чагылдырат. “Кыргыз музыкасы жаратылышты, тоодогу жашоону баяндаганы м.н өзгөчөлөнөт. Көптөгөн ырлардын тексти көчмөндөрдүн күнүмдүк турмушунан кабар берип, үн сөзү жок чыгармаларда да ага ылайык маанай кылдат берилген” [2, 65-318 бб.]. Кыргызстанда көптөгөн музыкалык аспаптар бар. Алардын ичинен эң көрүнүктүүсү – комуз болуп саналат. Ал кичинекей гитарага окшошуп кетер, бирок үч кылдуу аспап экендигин баарыбыз билебиз. Ал эми кыл-кыяк болсо(кыяк) — кылдуу жаалуу аспап катары маалым. Ал камуз сыяктуу жыгачтын түрлөрүнөн жасалат. Аспаптын эки кылы ж.а жаасы бар – жаа сымал көрүнүшкө ээ болуп турат. Кыяктын үстүнкү жарымы ачык, астыңкы жарымы төөнүн териси м.н капталган чөмүч сымал көрүнүшкө ээ. Темир-комуз – жулунган камыш музыкалык аспап катары белгилүү болуп жашап келүүдө. Чопо-чоор («чор») — байыркы үйлөмө аспап. Аткаруучу аспапты оозуна кармап, чопо-чоордун узундугу боюнча жайгашкан тешиктерди манжа менен кармайт.

Шырдактар,– кийизден жасалган көркөм сулуулуктарга ээ. Ал эми килемдердин жасалгасы болсо жаныбарлардын айрым бөлүктөрүнүн стилдештирилген сүрөттөрү: иттин куйругу, тоо текелердин мүйүздөрү, канаттуулардын тырмактары ж.б. көрүнүштөргө бай келет.

Түш-кийиз - жумшак кездемеден тигилген саймалуу дубал килемдери көбүнчө колуктунун себининин бир бөлүгү болгон. Ал мотивдерде өсүмдүктөр ж.а гүлдөр, кээде жаныбарлар басымдуулук кылат.

Курак, - жамаачы тигүү өнөрү да өтө кызыктуу өнөр болуп саналат. Курак,– аты кура деген сөздөн келип, биригип тигүү же өзүнчө бөлүктөрдү жасоо дегенди билдирет. Бул ыкма менен калпак, балдардын кийими, бешик жууркан, үйлөнүү үлпөт жабуу, матрац, жаздык, ээр жабуу, сумка же килем тигүү үчүн колдонулат.

Ала кийиз килемдин дагы бир түрү болуп саналат. Бул да өзүнчө бир көркөм сулуулуктарга ээ болуп келүүдө.

Чий, талаада өсүүчү чөптүү өсүмдүк. Чий токуу искусствосу, анын кургак сабагынан токулган креметтүү образдык сюжеттерге ээ болгон чыгармаларга бай келген көрүнүштөргө ээ болуп келүүдө.

Кыргыз боз үйлөрү тик дубалдарды түзгөн торго байланган куполдуу кайың бутактарынан тигилет, алардын сырты кийизден ж.а жүндөн жасалган. Ал, - жылуу, сууну өткөрбөйт, оңдоого оңой келет. Боз үйдүн ортосундагы түндүгү тегерек торчо үй-бүлөнүн ж.а ааламдын эң маанилүү символдорунун бири – түндүктү түзөт.

“Жылкылар кыргыз маданиятында өзгөчө айбандар болгон ж.а болуп кала берет. Алар транспорт каражаты болуп, согуштарда чоң роль ойноп, эттери кээ бир улуттук тамак-аштарда колдонулат. Бээнин сүтү болсо кымыз суусундугу катары белгилүү. Ошондой эле, нике кыюу аземдери аттарсыз бүтпөй, сеп же бир нерсеге төлөм катары да колдонулушу мүмкүн. Кээ бир музыкалык аспаптар ат үстүндө ойноо үчүн атайын жасалган ж.а кыргыздын салттуу музыкасында туяктын үнү угулат. Демек, кыргыз маданиятында ат минүү ар дайым бааланып келгени таң калыштуу эмес” [3, 7-120 бб.]. Бул спорт чабандестерди да, аттарды да аңчылыкка жана согушка жакшыраак даярдоого үйрөтүүчү ыкма. Иттердин ж.а жырткыч канаттуулардын арасында ылдамдык ж.а тактык боюнча мелдештер кыш мезгилинде өзгөчө маанилүү болгон мыкты мергенчилерди аныктады.

Кыргызстан заманбап өлкө болгону м.н, жогорудагы көптөгөн өзгөчөлүктөр ушул күнгө чейин сакталып келген. Кыргызстандын маданияты элдин сыймыгы, аны сактоо ж.а жайылтуу боюнча жыл сайын көптөгөн иш-чаралар өткөрүлөт. Жергиликтүү үй-бүлөнүн үйүндө конок болгон саякатчы кыргыздын каада-салты жана жергиликтүү маданиятынын аспектилери м.н укмуштуудай кызыктуу жолугушууга туш болот.

Көчмөнчүлүк тарыхый калыптанган социалдык-экономикалык өнүгүү системасы чарбалык жана маданий тип катары биздин заманга чейинки 2-миң жылдыкта калыптанган.

Мал чарбасы болсо, көчмөндөрдүн жашоо образынын негизин түзгөн. Жашоо шарттарга байланыштуу жаңы жайыттарды издеп, адамдар өздөрүнүн негизги жашаган жеринен көп километрге көчүп келишкен; Көчмөн эл, мал чарбачылыгы анын тарыхынын көпчүлүк бөлүгүндө Ички Азиянын талааларында үстөмдүк кылган жашоо образы болгон. Аны сырттан байкоочулар көбүнчө көчмөндүн дыйканга караганда аз өндүрүмдүү эмгегинен улам чарбалык уюштуруунун примитивдүү формасы катары сыпатташканы м.н бирге эле талаа ресурстарын пайдалануудагы татаал адистештирүү болгон. Бирок, бул жашоо образы дагы эле артта калган ж.а курчап турган отурукташкан цивилизацияларга жат болгон.

Көчмөндөрдүн тарыхы ж.а алардын курчап турган аймактар м.н болгон байланыштары көчмөндөрдүн кыймыл циклдери, мал чарбачылыгынын талаптары, экономикалык чектөөлөр ж.а негизги саясий уюмдашкандыгы жөнүндө өздөрүн айкын катары кабыл алган нерселерге негизделген.

«Оторчулук–көчмөнчүлүк» термини көбүнчө үй-бүлөлөр жыл сайын бир мезгилдүү жайыттан экинчи жайлоого малдары менен көчүп жүргөн көчмө жайытчылыктын формасына карата колдонулат. Бул экономикалык адаптациянын эң мүнөздүү маданий өзгөчөлүгү көчмөн малчылык коомдорунун мобилдүүлүктүн талаптарына ж.а мал чарбачылыгынын муктаждыктарына ыңгайлашуусу болуп саналат. «Көчмөнчүлүк», «мал чарбачылык», күнүмдүк жашоо шарттары ж.а «маданият»,– деген түшүнүктөр семантикалык жактан айырмаланат. Көчмөн болбогон малчылар (мисалы, азыркы мал чарбасы м.н алектенген дыйкандар ж.а мал бакпаган көчмөн топтор, мисалы, мергенчилер) бар. Мал чарбачылыгынын кыймылдуу формалары жападан жалгыз экономикалык адистештирүү болуп саналган коомдор да бар. Аларда айрым чабандар же ковбойлор жаныбарларды кароо үчүн жалданышат (Батыш Европада же Австралияда койлорду багуу м.н алектенишет. Ал эми, Америкада болсо бодо мал м.н алектенген сыяктуу). Мал багуу отурукташкан элдердин маданиятына бекем орношкон кесип болгондон кийин малчылардын өзүнчө коому эч качан болбойт.

“Ички Азиядагы мал багуучулук жумушу салттуу түрдө талаалардагы ж.а тоолордогу кеңири өскөн, бирок мезгилдүү чөптөрдү пайдаланууга көз каранды. Адамдар чөп жей албагандыктан, малды багып өстүрүү талаа экосистемасынын энергиясын колдонуунун натыйжалуу жолу болгон. Ал жандыктардан турган үйүрлөрү: кой, эчки, жылкы, бодо мал, төө, кээде топоз сыяктуу чөп жегичтерден турган” [4, 46-140 бб.]. Жакынкы Чыгышта төө баккан бедуиндер менен Сибирде бугу багуучулардын арасында өнүккөн айрым түрлөрдү өстүрүү адистиги болгон эмес. Ички Азия үчүн идеалдуу нерсе тамак-ашка ж.а транспортко керектелүүчү жаныбарлардын бардык түрлөрүнүн болушу, үй-бүлө же уруулар жайыт өндүрүшүндө өзүн-өзү камсыз кыла ала тургандай болгон. Үйүрдөгү жаныбарлардын иш жүзүндө бөлүштүрүлүшү экологиялык өзгөрмөлөрдү да, маданий артыкчылыктарды да чагылдырган, бирок көчмөндөр ачык талааны же тоолуу жайыттарды колдонгонуна карабастан, алардын курамы негизинен бирдей болгон. Үйүрлөрдүн курамындагы өзгөрүүлөрү өзгөчө болот. Мисалы, эчкилер койлордон жакшыраак жашаган же кургакчылык жылкы өстүрүүнүн ордуна төө багууну жактырган четки жерлерди иштеткен малчылар арасында кеңири таралган.

Дмитрий Самохваловдун айтымында, жылкылар пайда болгонго чейин Түндүк Американын Улуу түздүктөрүндө жана Түштүк Америкадагы Патагонияда дээрлик эл жок болгон. Бирок кийинчерээк, Американын Улуу түздүгүндөгү уруулардын орточо саны, Юрий Стукалиндин эсеби боюнча, 3-4 миңдей киши болгон.

Фернан Брауделдин айтымында, Эски дүйнөнүн көчмөндөрү технологиялык жана уюштуруу жагынан өнүккөн цивилизациялуу элдерге карата «варварлардын» узак мөөнөттүү мителик мамилесинин уникалдуу мисалы болуп саналат. Айлана-чөйрөнүн кичине өзгөрүшү көчмөн элдердин батышты көздөй Европа өлкөлөрүнө же чыгышка Азия өлкөлөрүнө болгон массалык кыймылынын чынжыр реакциясына алып келди. Ал эми кыймылдын багыты, Фернан Браудель боюнча, отурукташкан элдердин каршылык көрсөтүү даражасы м.н байланыштуу болуп турган. Көчмөндөрдүн жортуулдарынын соңунун башталышы 17-кылымдын 80-жылдарында, Кытай ишенимдүү чек араны кайтарууга жетишкен. Мына ошол эле мпезгилдерде кытайлар Монголияга, Түркстанга жана Тибетке активдүү отурукташа

баштаганда башталган. Ошол эле учурда Кытай Маньчжурияны басып алып, Нерчинск келишими м.н Амурдагы Кытай менен Россиянын ээликтери бөлүштүрүлгөн. Кытайдын кысымы астында көчмөндөр Жунгар дарбазасы аркылуу батышка жылган. Бирок, бул жолу көчмөндөр бош мейкиндиктин ордуна Улуу Петрдун тушунда Россиянын каршылыгына туш болушкан. Бир кылымдын ичинде Россиянын чек араларында көчмөндөр м.н тынымсыз кагылышуулар болуп турган. Бирок, бул жолу мылтык жана замбиректер көчмөндөрдүн негизги артыкчылыгы – ылдамдык менен мобилдүүлүктөн күчтүүрөөк болуп чыкты. Мына ошентип, Россиянын улуу жеңиши м.н 18-кылымдын аягына чейин эле Евразиянын отурукташкан цивилизацияларына көчмөндөрдүн жортуулдарынын доорун аяктады.

Көчмөн элдер,– мал багып жашаган көчмөн элдердин улуу уруусу катары таанылды. Кээ бир көчмөн элдер аңчылык м.н да алектенишет же Түштүк-Чыгыш Азиядагы кээ бир деңиз көчмөндөрү сыяктуу балык уулоо м.н алектенишет. Көчмөнчүлүк деген термин Библиянын славян тилинен котормосунда Ысмайылдардын кыштактарына карата колдонулат. Кошумча мал чарбасы малды салыштырмалуу кыска аралыкка сезондук көчүрүүгө негизделген. Көбүнчө мал жайкысын бийик тоолуу жайыттарга, кышында жапыз өрөөндөргө көчүрүлөт. Ал, мал айдап ж.а жер которуп жашоочулардын көбүнчө өрөөндөрдө өзүлөрүнүн жеке туруктуу үйлөрү бар болгон.

Салттуу түрдө көчмөн деп классификацияланган көптөгөн элдердин, мисалы, Алтайдын байыркы түрктөрүнүн жашоосун так көчүрүү катары мүнөздөөгө болот. Анткени, алардын миграциясы мезгилдүү болгон ж.а урууга таандык болуу м.н бирге так аныкталган аймактын чегинде өткөн. Көбүнчө алардын туруктуу жашоо шарттык үй же имараттары бар. Алар кышкысын мал үчүн чөп камдап, топтун майып улгайган мүчөлөрүн жайгаштырышкан. Ал эми жаштар жайкысын тоо этектерине (Джайлоого) мал м.н көчүп келишкен. Сезондук тик көчмөнчүлүктүн ыргактары Казакстан, Кыргызстандын, Тажикстандын, Азербайжандын, Түркиянын айыл жерлеринде кеңири таралган.

Илимий мааниде көчмөнчүлүк (көчмөнчүлүк, грек тилинен νομάδες, nomádes – көчмөндөр) – калктын басымдуу бөлүгү экстенсивдүү көчмөн мал чарбачылыгы м.н алектенген чарбалык иштин өзгөчө түрү ж.а аны м.н байланышкан социалдык-маданий мүнөздөмөлөр. Кээ бир учурларда көчмөндөр көчмө жашоо образын (тентип жүргөн мергенчи-жыйноочулар, бир катар которуштуруп дыйкандар ж.а Түштүк-Чыгыш Азиянын деңиз элдери, цыгандар сыяктуу мигрант калктар ж.б.) жүргүзгөндөрдү билдирет.

“Малчылардын баары эле көчмөн эмес (бирок, биринчи кезекте, орус тилиндеги кочмондор ж.а көчмөндөр деген терминдин колдонулушун айырмалоо керек болчу. Башкача айтканда, көчмөндөр кадимки көчмөндөрдөн алыс эмес болгон дегендик. Андыктан, чындап келгенде көчмөн элдердин баары эле көчмөн эмес. Көчмөндөрдүн жашоосу ж.а маданий феномени өтө кызыктуу келет. Аны атайылап терминологиялык башаламандыктарды - "көчмөн эл" ж.а "көчмөндүк жашоо болумушу да өзгөчө тарыхый баалуулуктарга ээ болуп келүүдө)”[5, 59-320 бб.]. Көчмөнчүлүктү үч негизги өзгөчөлүк менен байланыштыруу максатка ылайык:

- Чарбалык иштин негизги түрү катары экстенсивдүү мал чарбачылыгы (пасторализм);
- Жашоочу калктын ж.а алар баккан малдын көпчүлүк бөлүгүнүн мезгил-мезгили м.н миграцияланып (көчүп турушу);
- Көчмөн элдин талаа коомдорунун өзгөчө материалдык маданияты ж.а дүйнө таанымынын калыптанган ааламы ж.б.

“Жүрөгүндө сүйүү бар адам бардык нерсени түшүнөт. Ага бүткүл дүйнө, бүткүл аалам кымбат” деп ой жүгүртөт Ч.Айтматов.Чынында эле, бир нерсени түшүнгүң келсе, ага сүйүү жардам берет. Сүймөйүнчө аны жакшы түшүнө албайсың”,–демекчи адамзат өз мекенине болгон сүйүүсү бекем болсо көптөгөн улуу бийиктиктерди өзүнө багындырат [6, 709 б.]. Демек көчмөндөрдүн негизги тамак-ашы сүт азыктарынын ар кандай түрлөрү, малдын эти, аңчылык олжосу, дыйканчылык ж.а жыйноочулук азыктар болгон. Кургакчылык, бороон-чапкын, үшүк, эпизоотиялык ж.б табигый кырсыктар көчмөндү бардык тиричилик каражаттарынан тез эле ажыратышы мүмкүн. Жаратылыш кырсыктарына каршы туруу үчүн малчылар өз ара жардам көрсөтүүнүн эффективдүү системасын иштеп чыгышкан. Мына ошол шартуу закондорго ылайык, – уруулардын ар бири кандайдыр бир табигый шарттардагы жабырлануучуга бир нече баш мал жеткирип берүү м.н өз ара жардамдарын берип турушкан.

Тарыхчы Сергей Александрович Нефёдов белгилегендей: «Тарыхый булактардын ж.а археологиялык казуулардын маалыматтарын жалпылап, биз көчмөн коомго төмөнкүдөй өзгөчөлүктөр болгон деген тыянакка келүүгө болот: адамдардын өмүрүнүн кыскалыгы, өлүмдүн жогорку деңгээли, ачарчылык ж.а ага байланыштуу калктын мезгил-мезгили м.н өзгөрүшү ж.а бир уруу м.н башка бир уруулардын ортосунда тынымсыз согуштарды камтыган оор жашоо болумуштук катаал шарттары ж.б да өз тарыхый белгилеп кетчү орундарына ээ».

Жаныбарлар дайыма жаңы жайыттарга муктаж болгондуктан, малчылар жылына бир нече жолу бир жерден экинчи жерге көчүүгө аргасыз болушкан. Көчмөндөр арасында эң кеңири тараган турак жай түрү көбүнчө жүн же булгаары м.н капталган (боз үй, чатыр же чакмак), жыйыла турган, оңой көчмө конструкциялардын ар кандай варианттары бар бой үйлөрү болгон. Үй идиштери ж.а идиш-аяктары көбүнчө сынбас материалдардан (жыгач, булгаары) жасалган. Кийим-кече ж.а бут кийимдер, эреже катары, булгаарыдан, жүндөн жана мехтен, ошондой эле жибектен ж.б кымбат ж.а сейрек кездеме ж.б материалдардан жасалган. «Атчылык» кубулушу (б.а. көп сандаган жылкынын же төөнүн болушу) көчмөндөргө аскердик иштерде олуттуу артыкчылыктарды берген. Көчмөндөр дыйканчылык дүйнөсүнөн обочолонгон эмес. Бирок, алар дыйканчылык элдеринин продукциясына өзгөчө муктаж болгон эмес. Көчмөндөр жашоо шарттарына жараша өзгөчө менталитет м.н мүнөздөлөт. Алар мейкиндикти ж.а убакытты спецификалык кабыл алууну, меймандостуктун каада-салттарын, жөнөкөйлүктү ж.а чыдамкайлыкты, байыркы ж.а орто кылымдардагы көчмөндөрдүн арасында согуштук культтар, атчан жоокердин, баатыр ата-бабалардын болушун болжолдойт. Ал өз кезегинде оозеки адабиятта (баатырдык эпос), көркөм сүрөт искусствосунда (айбан стилинде) чагылдырылгандай, малга болгон культтук мамиле – негизги көчмөндөрдүн жашоо булагы болуп кала берет. «Таза» көчмөндөр (туруктуу көчмөндөр) (Арабиянын ж.а Сахарадагы көчмөндөрдүн бир бөлүгү, монголдор ж.а Евразия талааларынын кээ бир башка элдеринин бир бөлүгү) аз экенин эстен чыгарбоо керек.

Кытай тарыхчысы Сыма Цяндын «Ши Цзи» («Тарых жазуулары») аттуу атактуу трактатында сионну коомунун жашоосу мындайча сүрөттөлөт: «Алардын малынан жылкылар, ири ж.а майда малдар, сейрек кездешүүчү малдардан – төөлөр, эшектер, качырлар, катырлар, тоту ж.а тану (биз сейрек кездешүүчү жылкы породалары жөнүндө сөз болуп жатат) ж.б багуу м.н мүнөздөлөт. Алар суу ж.а чөп издеп, бир жерден экинчи жерге көчүп жүрүшөт. Ички ж.а тышкы дубал м.н курчалган шаарлары болбосо да, туруктуу жашаган жери жок ж.а талааларды айдашпайт, ошентсе да алардын ар биринин бөлүнгөн жер тилкеси бар. Балдар кой мингенди, жаа м.н куш, чычкан атканды билишет; улгайган түлкүлөр м.н коёндорду атып, анан жешет; жетилген ж.а жаа саптай билгендердин баары атчан жоокерлерге айланат. Алардын арасында

болгон каада-салт боюнча, тынчтыкта ар ким малды ээрчип, ошол эле учурда канаттууларга, жаныбарларга аңчылык кылып, ошону м.н алардын жашоосун сактап калат. Ал эми кыйынчылыкта ар бир адам кол салууга аскердик иштерге машыккан боуусу шарта болгон». Хунн мамлекетинин экинчи башкаруучусунун тушунда мансап жасаган кытайлык эбнух Чжунхан Юэ Сыма Цяндын сүрөттөлүшүн жаңы маалыматтар м.н толуктайт: «Синнулардын каада-салттары боюнча эл малдын этин жеп, малдын сүтүн ичет. Малды союп этин жеген соң, терисин кийинүү, үй оокат–аш буйум теримдери ж.б макстаттарда колдонушат. Мал көп көк чөп жеп, суу ичип жашагандыктан, мезгилге жараша бир жерден экинчи жерге көчүп жүрүшөт».

Кыргыз элинин көчмөн турмушу искусствонун өнүгүү мүмкүнчүлүктөрүн чектеген, бирок көркөм табит ж.а чеберчилик улуттук турмуштун көптөгөн буюмдарын: зергерчиликти, ат жабдыктарды, кийимдерди, тиричилик буюмдарын, идиш-аяктарды, үйдүн сырткы ж.а ички жасалгаларын белгилеген. Кыргыз прикладдык искусствосунун шедеврлери эч качан элдик мүнөзүн жоготпой, муундан муунга өтүп келе жаткан мыкты көркөм салттарды камтыган.

Кыргыз көчмөндөрүнүн салттуу турак жайы болгон боз үйдүн өзү прикладдык искусствонун шедеври. Формасы ж.а ички жасалгасы жагынан бирдей жасалгаланган эки боз үйдү табуу мүмкүн эмес. Бирок, алардын жасалгасы ар дайым байыркы элдик салттардын белгилүү стандарттарын сактоо жөндөмдүүлүгүн көрсөтүп турат.

Көчмөн турмуштун экзотикалык объекттери болуп булгаарыдан жасалган түрдүү идиштер жана кутулар саналат. Чанач, мында сыйымдуу сабаа - кымыз (бээнин сүтү) жасалган. Ошондой эле бул чаначта,–кымыз да ташылган. Көөкөр,–бул чайнекке окшош көөкөрдө, конокторго кымыз берилген. Бул буюмдардын баары: рельеф, сайма, металл лента ж.а түстүү булгаары м.н коздолгон.

Кыргыздын шырдак, туш кийиз, ала кийиз килемдери – кол өнөрчү аялдардын уникалдуу кол өнөрчүлүгү жөнүндө бүгүн дүйнөдө таанымал экендиги белгилүү. Койдун жүнүнөн колго жасалган жылуу кийиз шырдак укмуштуудай боёктор м.н гүлдөп, ар кандай жаныбарлардын стилдештирилген сүрөттөрү тушүрүлгөн. Ал тургай, ал көрүнүштөр аңчылыктын, тойлордун, мелдештердин бүтүндөй көрүнүштөрү м.н коздолгон. Ар бир шырдак болжол м.н 30-40 жылдан ашык кызмат кылган. Кыргыз элинин кылымдар бою жаралган декоративдик-прикладдык искусствосу оригиналдуу келет. Ал, көп кырдуу ж.а эң маанилүү сапатка ээ болуп турат. Ал, – практикалык, утилитардык баалуулук м.н көркөм көркөм жасалгалардын айкалышы м.н түшүндүрүлөт. Ал, мейли боз үй болобу, ат жабдыгыбы, үй жашоо шарттарында колдонулуучу үй оокаттарыбы айтоор ар биринин өз мааниси ж.а табышмактуу символдук максаттары бар.

Кочмөн элдин жыгачтан жасалган түрдүү буюмдары – идиш-аяк, табак, идиштер бар. Аларда карагайдын, арчанын, теректин, жапайы алча тамырынын текстурасынын табигый үлгүлөрү көрүнүп турат. Бул эмгектердин ар биринеде көчмөн элдин улуу жашоо болумушу улуттук музыкалык обондору да үн салып аспап ойногон сымал үн чыгарып обон берип турат ж.б.

Колдонулган адабияттар

1. Худяков Ю.С. Древние тюрки и енисейские кыргызы в войнах ценральной азии. – Бишкек, 2019. – С. 111-320
2. Шабалов А.С., Шабалов Д.А., Шабалов М.А., Кыргызы в древности и средневековье. – Бишкек, 2020. – С. 65-318.

3. Мальчик А.Ю. История Кыргызского народного прикладного искусства. – Бишкек, 2005. – С. 7-120
4. Бернштам А.Н. История кыргыз и Кыргызстана с древнейших времен домонгольского завоевания. – С. 46-140.
5. Кочкунов А. Этнические традиции кыргызского народа (социокультурные аспекты некоторые вопросы генизиса). – Бишкек, 2013. – С. 59-320.
6. Байгазиев С., Сабитова Э.С., Кыдыкбаева К.С. И.Арабаев атындагы КМУ, Вестник. – Бишкек 2024.№4/1. – 709 б.

Рецензент: педагогика илимдеринин кандидаты, доцент Иманкулова С.Э.